



# HUMANISTA TÖRTÉNETÍRÁS ÉS NEOLATIN IRODALOM A 15–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

SZERKESZTETTE  
BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – LENGYEL RÉKA



— MTA —  
Bölcsészettudományi  
Kutatóközpont  
Irodalomtudományi  
Intézet

A 20. század közepétől az Európa-szerte a latin gyökerekhez kapcsolódó, közös műveltségbeli alapok megállapítására irányuló törekvések magukkal hozták a neolatin kutatások általános kibontakozását és elterjedését. E stúdiumok az utóbbi években Magyarországon is öröndetes lendületet vettek, egyre többen és egyre szélesebb tárgykörben foglalkoznak idehaza a neolatin irodalomhoz tartozó szövegekkel. Ezt felismerve, a „Hungaria Latina” Magyar Neolatin Egyesület a szorosabb és főleg rendszeresebb szakmai együttműködés elősegítése érdekében 2013 őszén a neolatin tanulmányoknak szentelt konferenciasorozatot indított. A két-évente megrendezendő tanácskozások a szervezőbizottság tervei szerint minden alkalommal egy-két meghatározott témát állítanak a középpontba, és az eddigi eredmények számbavételén túl hozzájárulnak új kutatási irányok kijelöléséhez, fontos és kevésbé kutatott források, forráscsoportok feldolgozásához.

A borítón Virgil Solisnak az Ovidius *Metamorphoses* c. műve 1581-es frankfurti kiadásához készített, Kliót ábrázoló metszete látható

*Bél Mátyás, a történész*

„...Híres írók, akik a nyelvek okairól, különbözőségéről, vagy más viszonylatairól tudományosan értekeztek, magyar nyelvünket vagy teljesen mellőzték, vagy ha megemlítették is, ahogy mondani szokás, *toto caelo* tévedtek” – írta Bél Mátyás, az ekkor még csak 29 éves evangélikus besztercebányai iskolaigazgató 1713-ban, magyar nyelvtörténete tervezetében.<sup>1</sup> E szavai pontosan megmutatják, hogy mi vitte őt a nyelvtörténet, s aztán a történelem felé: az a sokkoló élmény, miszerint Nyugat-Európában a tudományos szintézisek, kutatások úgy születnek meg, hogy készítőik gyakorlatilag tudomást sem vesznek Magyarországról, vagy ha szólnak rólunk, akkor az általuk írtak tele vannak hibával és félreértéssel. De Bél azt is jól látta, hogy ezért leginkább a honi tudomány a felelős, amely nem képes olyan színvonalú munkákat produkálni, hogy azt nyugaton egyáltalán kézbe vegyék. Ezért akarta – először a nyelveredet, nyelvtörténet kérdésében – a magyar álláspontot megismertetni, s a félreértéseket eloszlatni, mindezt a nyugati mércéknek megfelelő felkészültséggel. Ez az apologetikus, egyben a nyugat-európai tudományossághoz felzárkózni kívánó tudósi magatartás – amely a sokak által tárgyalt ún. Hungarus-értelmiség sajátja – lesz Bél tudományos munkásságának, s ezen belül történészi kutatásainak legfontosabb jellemzője.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> BÉL Mátyás, *Historiae linguae hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat... Matthias Belius...* Berolini, Liebpert, 1713., [o]2r. Fordítása: BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., gond., bev. TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 37. (DÉRI Balázs fordítása.)

<sup>2</sup> A Hungarus-értelmiségről, s benne Bél szerepéről lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6), 79–84; ZOMBORI István, *Bél Mátyás és a Notitia Hungariae* = BÉL Mátyás, *Csongrád és Csanád megye leírása*, S. a. r., tanulm., jegyz. ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1984 (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–81/2.), 113–162.; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4), különösen: 62–76; SOÓS István, *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején* = *Acta Historica Danubiensia* 1. *A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve – Rocenka Katedry histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Jána Selyehi v Komárne*. 2007, szerk./zostavil SIMON Attila, Komarno/Komárom, Selye János Egyetem, 2007, 25–35, különösen: 29–30.

## I. Nyelvtörténet és őstörténet vonzásában

Nyelvtörténetéből végül két fejezetet dolgozott ki alaposabban: a „magyar szófejtő szótárát”, és a hun–szkíta írásról, azaz a székely írásról avagy rovásírásról szóló részt.<sup>3</sup> Ami a szófejtést illeti, Bél, ahogyan már több évszázada a saját nyelvükkel kapcsolatban más európai nyelvészek, illetve magyar grammatikusok is, a szentnek és egyben elsőnek tartott nyelvvel, a héberrel való rokonságot szerette volna mindenekelőtt kimutatni. Annyiban hozott újat, hogy egy meglehetősen szélsőséges eszmét dolgozott ki a héber–magyar nyelvrokonság bizonyítására (bár ebben a műfajban a szélsőséges ötletek teljesen megszokottak voltak). Eszerint Jáfet leszármazottai – Sém egyes leszármazottaihoz, vagyis Ábrám felmenőihöz hasonlóan – nem vettek részt Babel tornyának építésében, következésképpen a szkíták, a magyarok elődei ugyanúgy megőrizték az ősnyelvet, mint a zsidók. Máshol ezt kiegészíti azzal, hogy eme ősnyelv nyomai még ma is felfedezhetők a magyarban.<sup>4</sup>

Az 1718-ban megjelent *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című művében a rovásírás-ábécé alapos vizsgálatával, a karakterek héber, szír stb. gyökereinek, illetve analógiáinak kimutatásával igyekezett bizonyítani annak eredetiségét és ősiségét, s ezzel helyet követelt a rovásírásnak (vagy ahogy ma nevezik: a székely írásnak) az ősi írásokról, illetve az írás eredetéről szóló nemzetközi vitában, amelyet a hivatkozásai alapján kiválóan ismert. Persze itt sem volt hiány finoman szólva forradalmi ötletekben: Bél kimutatta ugyanis, hogy az írás legendás ősatyjának, a szkíta Fenisiusnak a neve nem az írből, a svédből vagy a németből, hanem a magyar „fényes”-ből vezethető le; ebből következik – persze elég nagyvonalú logika alapján –, hogy a rovásírás a szkíták és hunok ősi írása, amely aztán csak a magyaroknál maradt fenn. Mind a héber–magyar szófejtéseknek, mind a rovásírás vizsgálatának ugyanaz volt a célja: Bél így akarta felhelyezni a magyar nyelvet a nagy európai nyelvi családfára – természetesen az origóhoz, a héberhez minél közelebb –, hogy ezáltal a magyarok ne legyenek többé *barbarofónoi* a Nyugat szemében (mint maga írja), hanem egy szkíta eredetű, azoknak nyelvét és ősi írását is megőrző nemzet.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> A kéziratban maradt etimológiai szótárát lásd [BÉL Mátyás:] *Caput IV. Etymologicon Hungaricum*. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK), Litt. VII. b. 2. Közölte KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 27) 25–121. A műre lásd *uo.*, 7–24. A rovásírásról szóló, nyomtatásban is megjelent fejezetet lásd Matthias BELIUS, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, Monath, 1718.

<sup>4</sup> Minderre még lásd TÓTH Gergely, „Civilizált” őstörténet: *A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében*, TSz, 54(2012), 219–246, itt: 226–228.

<sup>5</sup> Bél 1718-ban megjelent rovásírás-dolgozatára lásd KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ősi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110(2006), 529–538; Uő, *Ősi betűk, mitikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai = Varietas gentium – communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, JATE Press, 2008 (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből I.: Tanulmányok), 137–146; Uő, *Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténe-*

Magyar nyelvtörténetét nem folytatta. Ennek több oka lehet: az egyik ilyen, hogy a szkíta és hun nyelvet egyáltalán nem tudta vizsgálni, mivel ezekből alig maradt fenn valami néhány szón, tulajdonneven kívül. (A „legmesszebb” akkor jutott el e téren, amikor kimutatta, hogy a bizánci Agathias művében feltűnő „hun” törzsnevek – *Cotriguri*, *Utiguri*, *Uliizuri* – azt jelentik, hogy „Cotrig úré” stb., ami egy halovány kísérlet volt a hunmagyar nyelvrokonság bizonyítására).<sup>6</sup> Ehelyett egy rokon témát választott: a magyarok eredetének és „őstörténetének” vizsgálatát. Nagy országismertetése, a *Notitia* 1718-ban megjelent tervezetében, majd 1723-as plánumában, a már kidolgozott fejezeteket tartalmazó *Prodromus*ban nagy hangsúlyt kapott a *Notitia Hungariae antiquae*, vagyis a régi, antik Magyarország ismertetése.<sup>7</sup> A minta egyértelműen Philipp Clüver nagy jelentőségű munkája, az 1616-ban megjelent *Germaniae antiquae libri tres* volt, amely a történeti földrajz megalapozásának tekinthető. E művében a német tudós rendkívüli filológiai és antikváriánus, azaz régiségtani felkészültséggel tárta fel a hajdani germán törzsek földrajzi elhelyezkedését, vallását, szokásait, tárgyi kultúráját az antik források aprólékos vizsgálata alapján. Bél, aki jól ismerte és sokat idézte Clüver e munkáját, egyértelműen ugyanezt akarta megvalósítani a magyarok ősei vonatkozásában.<sup>8</sup>

1718–1723 között Bél a tervezett *Notitia Hungariae antiquae* több fejezetét is kidolgozta: ezek egy része megjelent a *Prodromus*ban, más részük kéziratban maradt. Eme szövegek alapján megállapítható, hogy Bél fő céljai a következők voltak: 1. a hagyományos szkíta–hun–avar–magyar leszármazás bizonyítása; 2. a hunokkal kapcsolatos negatív nyugati tradíció tompítása, kiküszöbölése (ebben előtte járt Thuróczy János, illetve nagy példaképe, Otrókoci Főris Ferenc), 3. Clüver *Germania antiqua*-ját mintául véve a szkíták és hunok életmódjának, szokásainak a bemutatása; 4. eme szokások nyomainak, maradványainak a korabeli magyaroknál való kimutatása. A negatív történeti tradíció kikezdése nem volt könnyű feladat, hiszen olyan tekintélyeken nyugodott, mint Ammianus Marcellinus vagy Jordanes. Bél mindenesetre megpróbált a hunok legbarbárabb szokásain maszkírozni egy kicsit. A nyereg alatt puhított húsról kijelentette, hogy ez bizonyára csak háború idején volt így, míg az arc összevagdolásáról szóló ammianusi és jordanesi szöveghelyeket Agathias tudósításával magyarázta, mely szerint a hun eredetűnek vélt kutrigurok között szokás volt a

---

*ti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*, Doktori disszertáció, Szeged, 2008, 27–51; TóTH, *i. m.*, 228–230.

<sup>6</sup> Lásd TóTH, *i. m.*, 232.

<sup>7</sup> Az 1718-as tervezet: Matthias BELIUS, *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.*, Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten, 1718. nov. 3. (44. sz.) Újabb kiadása: BÉL Mátyás levelezése, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3), 43–46. Az 1723-as „előfutár”: Matthias BELIUS, *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor* [...], Norimbergae, Monath, 1723.

<sup>8</sup> Clüver műve: Philippus CLUVERIUS: *Germaniae antiquae libri tres*, I–II., Lugduni Batavorum, Elzevir, 1616. A kérdésre még lásd TóTH, *i. m.*, 234.

gyász jelül összevagdolni az arcot. Ami a régi szkíták és hunok, valamint a korabeli magyarok szokásai közötti párhuzamok keresését illeti, itt is Clüver lehetett Bél mintája, aki szintén számos megfelelést talált a Caesar és Tacitus által megörökített germánok és kora németsege között. Bélnek persze most sem volt könnyű dolga, hiszen ki kellett választania azt a néhány kevésbé negatív elemet, ami az említett antik művekben található. Így az állatbőrbe öltözött hunokról – amiről Ammianusnál olvasott – a magyar pásztoroknál látott „háti bőr”, azaz szűr jut az eszébe, a hunok bőrsisakjáról a magyar „kucsma”, illetve „kolpag”, közös gyűléseik emlékét pedig a rákosi országgyűlésekben fedezi fel.<sup>9</sup>

Bélnek ez a törekvése Priszkosz rhétor töredékeinek kiadásánál bontakozhatott ki teljesen, amely forráskiadvány-sorozatában, az *Adparatus*ban jelent meg 1745-ben.<sup>10</sup> Ennek oka, hogy a keletrómai követ elég semlegesen ábrázolta a hunokat és Attilát, így műve jobb alapanyagnak bizonyult, mint Ammianus és Jordanes. Priszkosz alapján Bél egy sokkal pozitívabb Attila-képet kreálhatott a műhöz csatolt előszóban és a szöveghez fűzött jegyzetekben – ez is régi témája a honi történetírásnak, de Priszkoszsal előtte csak Otrókoci Fóris foglalkozott komolyabban.<sup>11</sup> Tőle Bél persze sokat merített, de saját ötletei is voltak. Jegyzeteiben sorjáznak a hun nagykirályt dicsőítő megjegyzések. Így például Attila fakupájában és egyszerű ruházatában mértékletességet látott; emelkedett szelleműnek nevezte, amiért énekmondókat hallgatott; a rómaiakkal kötött bölcs és méltányos béke okán pedig Nagy Sándorhoz, Caesarhoz és Octavianushoz hasonlította. A hun és magyar szokások között ismét sok hasonlóságot fedezett fel. Amikor Priszkosz megemlékezik arról, hogy a hunoknál egy helyen kölest kaptak, Bél jegyzetben hozzátette, hogy a magyarok ma is szeretik a kölesből készült „tejes-kását” és „mézes-málét”, s talán ezzel kínálták a bizánci követet is. Attila lábbelijét Priszkosz leírása alapján a magyar „telekes-botskorhoz” tartotta hasonlóknak; a hun énekmondók szokása pedig szerinte tovább élt a magyar históriás énekekben. Vagyis Bél azt szerette volna belelátni Priszkosz szövegébe, amit Tacitus *Germaniája* jelentett a németeknek, illetve Clüvernek: tehát egy olyan szöveggént próbálta interpretálni, amelyből a magyar nemzet ősi múltja, szokásai kiolvashatók és elemezhetőek.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> TÓTH, *i. m.*, 230–234.

<sup>10</sup> PRISCUR RHETOR, *Attila, missis acceptisque legationibus illustris...* = Matthias BELIUS, *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, I–II., Posonii, Royer, 1735(–1746.) II, 1–83.

<sup>11</sup> Priszkosz használatára Otrókoci Fórisnál lásd SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006, 147.

<sup>12</sup> TÓTH, *i. m.*, 234, 241–242.

II. A *Notitia* és lehetséges mintái

Bél a *Notitia Hungariae antiquae* tervét elhagyta, azaz lementszette a készülő műről. Maradt a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, amely, mint a címe is mutatja, részben történeti munka, bár a magyar történelemmel foglalkozó részek egy másik műfajba, az országleírásba épültek bele.<sup>13</sup> Bél óriási vállalkozásának a pontos előképét eddig még nem sikerült megtalálni: valószínűbb azonban, hogy ilyen nincs is, és inkább maga BéL alakította ki a neki megfelelő szerkezetet. Persze megemlíthetők lehetséges minták. Ilyen az 1704-ben megjelent *Silesiographia renovata* című munka, amely ugyancsak egy aprólékos országleírás, és amelyet BéL gyakran forgatott és idézett, így talán az sem véletlen, hogy szerkezetében elég sok hasonlóságot mutat a *Notitiával*.<sup>14</sup> Emellett véleményem szerint a *Notitia* másik mintaképét az utazási avagy apodemikus irodalomban kell keresni, mivel a BéL által adatgyűjtői számára összeállított kérdőívek, kérdések, illetve maguk az ismertetések kísértetiesen hasonlítanak azokra, amelyek a műfaj atyjának, Theodor Zwingernek a *Methodus apodemica* című munkájában, Heinrich Rantzau hasonló című művében, vagy éppen Frölich Dávid BéL által is idézett *Cynosurájában* található. Az a 17. századi utazási irodalom részben tudományos igényű. A természetrajz és a topográfia mellett megjelennek benne történeti témák, valamint erős antikvariánus, régiségtani érdeklődés: külön kérdések vonatkoznak egy-egy város antik előzményeire, egyházi és világi épületeire, római felirataira, szobraira, de a városlakók szokásaira és egyebekre is.<sup>15</sup> BéL *Notitiája* pontosan leképezi ezeket a témákat.

## III. A régiségbúvár BéL

Szólnunk kell a *Notitia* rendkívül hangsúlyos, de eddig szinte egyáltalán nem tárgyalt antikvariánus, régiségtani jellegéről.<sup>16</sup> Ez származhat részben az utazási irodalom és az országleírások tematikájából, de attól független is. A BéL Mátyás könyvtárában sorjázó

<sup>13</sup> Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica...* Viennae Austriae, I–V., 1735–1749(?).

<sup>14</sup> Nicolaus HENELIUS ab Hennenfeld, *Silesiographia renovata, necessariis scholiis, observationibus et indice aucta*, I–II., Wratislaviae et Lipsiae, Bauch, 1704.

<sup>15</sup> Az apodemikus irodalomra lásd Justin STAGL, *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung = Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornemlich im 16–18. Jahrhundert*, hrsg. von Mohammed RASSEM, Justin STAGL, Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 1980 (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik, 1), 131–204.; Justin STAGL, *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*, London, Routledge, 2004.

<sup>16</sup> Az antikvarianizmusra, vagyis a humanizmussal megszülető, számos későbbi tudományágat, illetve segédtudományt (régészet, felirattan, éremtan, filológia, vallástörténet stb.) lefedő „régiségtanra” legújabbban lásd Peter N. MILLER, *Major Trends in European Antiquarianism, Petrarch to Peiresc = The Oxford*

régiségtani (antikvariánus) alapművek: Lazius, Rosinus, Sigonius, illetve saját tanára, Cellarius munkái, vagy a későbbiek közül Marsigli hatalmas *Danubiusa* világosan tanúskodnak tulajdonosuk effajta érdeklődéséről, de még inkább tanúskodnak erről a művei. A *Notitiában* egy-egy városleírás elején rendkívül kidolgozott, tudós kis értekezés olvasható a város antik előzményeiről. Ez persze szokványos a korabeli országismertetésekben, viszont Bél messze túlszárnyalja kortársait a régiségtani irodalom legjobbjaihoz hasonló pontos citációival, a különböző vélemények ütköztetésével és mérlegelésével, római feliratok, pénzérmék, szobrok, domborművek ismertetésével, olykor rajzaival.<sup>17</sup> Szombathely leírásában a Savaria egykori helyéről szóló fejtegetés, illetve Óbuda esetében Aquincum helyes lokalizálása igazi kis mesterművek.<sup>18</sup> Emellett Bél kritikus szemlélete, józansága itt is megmutatkozik: eme régiségtani részekben gyakran leplez le hamis feliratokat, etimológiákat.<sup>19</sup> Nyugodtan állíthatjuk, hogy Schönwisner István 1791-ben megjelent híres *Antiquitates*e előtt Bél *Notitiája* a legfontosabb régiségtani mű, amely magyarországi szerzőtől megjelent, ahogyan Bélt is joggal tarthatjuk a 18. század jelentős ókortudósának.<sup>20</sup> Ugyanakkor régiségtani szemlélete a középkorra is kiterjed: érdeklődik a középkori anyagi és épített kultúra, feliratok, érmék stb. után is, s ahol csak tudja, közli őket.

---

*History of Historical Writing*, ed. Daniel WOLF, III., 1400–1800., Oxford, Oxford University Press, 2012, 244–260.

<sup>17</sup> A római feliratokról, domborművekről készült rajzok szép példáit lehet látni Szombathely leírásában. Lásd Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur... Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*, ed. Gregorius TÓTH, *Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett BENEI [et al.]*, Budapestini, MTA TTI-MOL, 2012, 404–407.

<sup>18</sup> A Savariáról szóló fejtegetést lásd *uo.*, 395–401. Óbudáról és Aquincumról: BEL, *Notitia Hungariae novae... I–V, i. m.*, III., 164–165.

<sup>19</sup> Így például Sopron vármegye leírásában magabiztosan állapítja meg a humanista Lazius egyik koholmányáról, egy Tiberius által kibocsátott kiváltságlevélről (!), hogy hamisítvány, majd később helyes érvekkel kérdőjelezi meg egy hamis „római” felirat hitelességét. Lásd BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis*, I–III, a latin szöveget gond. és ford. DÉRI Balázs (I.), FÖLDVÁRY Miklós (I.), TÓTH Gergely (I–III.), szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron, Soproni Levéltár, 2001–2006 (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 2–4), I, 46, 120; III, 28–31. A vármegyeleírás újabb, kritikai kiadásában: BEL, *Notitia... Comitatum ineditorum Tomus II., i. m.*, 59, 83–84.

<sup>20</sup> A tudományág történetével foglalkozó írások nem tartják számon Bél művének régiségtani részeit. Lásd GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*, Bp., 1926., reprint: = BARTONIEK Emma, GÁRDONYI Albert, DÉZSI Lajos, *A magyar történettudomány kézikönyve*, Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1987 (Tudománytár), 231–268., itt: 243–244.

## IV. Meghaladni Bonfinit

A *Notitia* legfontosabb történeti részei a családtörténetek, vár- és várostörténetek, valamint az egyházi és világi archontológiák, amelyek részletességük miatt sokszor inkább tudós életrajzgyűjteményeknek tekinthetők. Ezek egyik fő vonása az a törekvés Bél részéről, hogy a Thuróczy és Bonfini műveibe belefoglalt, humanista modorban megírt krónikás hagyományt meghaladja. A humanista történetírók tekintélyét a 17. századi Európában már erősen kikezdte a történettudománnyal szembeni szkeptícizmus, illetve a párhuzamosan fejlődő forráskritika. Ezek a folyamatok a képzetebb magyar szerzőknél is éreztették a hatásukat. Nadányi János, Otrókoci Főris Ferenc és Timon Sámuel egyaránt hangoztatták fenntartásaikat a 15. századi magyar vonatkozású humanista munkákkal szemben, s gyakran megcáfolták őket új források bevonásával. Bél ennek a törekvésnek a folytatója – beszédes tény, hogy amikor egy késői művében Bonfinit kritizálja, egyebek mellett Pierre Bayle-nek (1647–1706), a 17. századi történeti pyrrhonizmus talán legfontosabb figurájának a híres *Dictionaire*-jét használja.<sup>21</sup> Emellett kezdettől fogva gyűjti, keresi az eredeti forrásokat, sőt forráskiadványában, az *Adparatus*ban egész listát közöl belőlük, s ezek megosztására kéri honfitársait. Az oklevelek mellett – amiknek a korszakban nagy jelentőséget tulajdonítanak – olyanok is szerepelnek Bél felsorolásában, mint a pecsétek, pénzérmék, sírkő-feliratok, *historia domusok*, családfák, gyászbeszédek és így tovább.<sup>22</sup> Bél az összegyűjtött anyagot szervesen beépítette a történeti részekbe, s látható boldogsággal töltötte el, ha valahol sikerült a Bonfini-féle történeti hagyományt pontosítania, vagy éppen cáfolnia.<sup>23</sup>

Látni kell azonban, hogy Bél már nem csupán a *Decades* egy-egy adatát kifogásolta, hanem Bonfini egész módszerét, s vele a humanista történetírást is lomtárba helyezte. Lássunk erre egy nagyon konkrét példát! Az itáliai historikus, ahogy azt Kulcsár Péter kifejtette, a honi történet tárgyalásakor úgymond megalkotta a magyarság avar korszakát, hogy a honfoglalás hagyományos, Thuróczy-féle dátuma, a 744. év, illetve a forrá-

<sup>21</sup> Bél a *Scriptores rerum Hungaricarum* első kötetének előszavában merít Bayle-től egy Bonfinire vonatkozó kritikát. Lásd *Matthias Bel*, Praefatio ad Lectorem = Johannes Georgius SCHWANDTNERUS, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I–III. Viennae, Krauss, 1746–1748, I, i–xxi, itt: iii. Fordítása: BÉL Mátyás, *Előszó*, ford., jegyz. TÓTH Gergely = *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I.*, vál., szerk., utószó: TÜSKÉS Gábor, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók. Új folyam), 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek), itt: 670–671. Bayle műve: Pierre BAYLE, *Dictionaire historique et critique. 4e édition revue, corrigée et augmentée, avec la vie de l'auteur par M. Des Maizeaux...*, A Amsterdam, Chez P. Brunel [et al.] – A Leide, Chez Samuel Luchtmans, 1730, 603–604. (A Bél által használt kiadás.) Bayle művének fontosságára, s általában a történeti pyrrhonizmusra lásd Peter BURKE, *History, Myth, and Fiction: Doubts and Debates = The Oxford History, i. m.*, 261–281, különösen: 266–267, 277.

<sup>22</sup> Lásd BELIUS, *Adparatus...*, i. m., I, Praefatio, 2r–v. Bél forráskiadói munkásságára legújabbban, további irodalommal lásd TÓTH Gergely, *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum*, MKsz 127(2011), 173–192.

<sup>23</sup> Minderre lásd TÓTH Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évek-ből: Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum*, TSz 55(2013), 593–617, itt: 603–606, 610–611.



sokban csak a 9. század végén felbukkanó magyarok között kitöltse az űrt. Ezt úgy érte el, hogy az avarokról szóló elszórt adatokat liviusi modorban hömpölygő szövegfollyammá duzzasztotta. Így alakult át Nagy Károly avarok elleni, az egykorú források által egy-két mondatban említett hadjárata Bonfini tollán egy hosszú, drámai fordulatokban bővelkedő háborúvá, benne Iaurinum (Győr) ostromával, illetve a frank csapatok Sicambriáig való felvonulásával.<sup>24</sup> Ezt az eljárást Bonfini és kortársai nem kohlománynak tekintették, hanem invenciónak, a történetírói felkészültség bizonyítékának, azaz hogy a historikus „rekonstruálni” tudott egy hadjáratot a rendelkezésre álló sovány adatokból, illetve a hadjáratok (ostromok, csaták stb.) antik íróknál olvasható kötelező elemeiből.<sup>25</sup> A 17. és a 18. században azonban gyökeresen megváltoztak a történetíróval, illetve a történelemmel, mint tudománnyal szembeni elvárások – ez pontosan látható abból, hogyan viszonyul Bél Bonfini avar történetéhez. A teljesség kedvéért ugyan idézi Iaurinumnak az itáliai humanista által megálmódott „ostromát” *Notitiájának* Győr vármegyéről szóló részében, de utána rezignáltan megjegyzi: „még el is csodálkoznék, hogyan jutott Bonfini eszébe ez a sok szemfényvesztés, ami egyetlen korabeli írónál sem bukkan fel – ha nem lenne közismert a tudósok körében, mennyi hitelessége van e rendkívüli képzelőerővel megáldott történetírónak.”<sup>26</sup> Vagyis Bélnek már nem számított az invenció, az elokvencia, a következtetés, a „biztosan így történt” logikája: neki csak a *fides historica* számított, vagyis az, hogy amit Bonfini mond, az nem olvasható – mint ezt követően rámutat – sem Einhard Nagy Károly-életrajzában, sem Reginónál, sem Aventinusnál, vagyis nélkülöz minden hitelt.<sup>27</sup> A pozsonyi tudós ebben is követte mestereit, azaz Bayle-t és általában az eruditus történetírást: mindent, ami az elődök műveiben hamis (*falsa*) vagy koholt (*ficta*) volt, azt ártalmas és veszélyes mellékterméknek tekintette.<sup>28</sup> Ez a szigorú történetírói állásfoglalás véleményem szerint Bél historikusi ténykedésének egyik legfontosabb, később is ható eredménye. A történeti szkepticizmust, illetve ezzel párhuzamosan az eruditus avagy kritikai történetírás elveit ugyan nemcsak ő követte a korszakban Magyarországon, hanem már tudós jezsuita társai is ebbe az irányba indultak el, viszont ő volt az, aki ezt az új történetírói attitűdöt számos munkájában „tematizálta”, illetve az elődök módszereivel való szakítást világossá tette.<sup>29</sup> Ezért érzem szükségesnek e helyütt is hangsúlyozni,

<sup>24</sup> Lásd KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 1), 50–52. Még lásd SZABADOS, *i. m.*, 59.

<sup>25</sup> Lásd erre Kulcsár Péter kitűnő tanulmányát: KULCSÁR Péter, *A humanista történetírás = Uő: Humanista történetírás Magyarországon (Tanulmányok)*, Bp., Lucidus, 2008 (Kissebégkutatás Könyvek), 60–93, itt: 70–71.

<sup>26</sup> „Mirarer, qui praestigiae haec potuerint Bonfinio in mentem venire: quippe in nullo eius aetatis scriptorum, obviae; nisi constaret inter doctos, de fide historici, promti extra modum, ad fingendum ingenii.” [BÉL Mátyás], *Historia Comitatus Iaurinensis*, Kézirat, EFK, Hist. I. aaa., 135.

<sup>27</sup> *Uo.*, 135–136.

<sup>28</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 612. Még lásd BURKE, *i. m.*, 266, 271–273.

<sup>29</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 616.

hogy Kulcsár Péter véleménye, miszerint a magyar történetírás évszázadokig, egészen pontosan „a 19. század hatvanas–hetvenes éveiben” fellépő Horváth Mihályig képtelen volt meghaladni Bonfiniét, egyszerűen tarthatatlan.<sup>30</sup> Erre – mások mellett – Bél az egyik legjobb bizonyíték.

## V. Bél, az egyháztörténész?

Nagyon fontosnak tartom Bél *Notitiájának* egyháztörténeti részeit. A pozsonyi tudós ugyanis nagy gonddal elkészítette szinte az összes magyarországi római katolikus érsekségnek és püspökségnek – sőt, több apátságának is – az archontológiáját, illetve külön foglalkozott azok eredetével és az ezt övező vitákkal, könnyed kézzel felvonultatva a témával foglalkozó honi katolikus irodalom egészét. Ezek az egyháztörténeti részek nem néhány oldalas kitérők a *Notitia* egyes vármegyeleírásaiban, hanem igen alaposan kidolgozott betétek – összességében több száz oldalnyi anyag! Nem nehéz ebben bizonyos alkalmazkodási törekvést kiolvasni. Bél tudta, sőt egy helyen ki is jelentette, hogy az ő korában a jezsuiták azok, akik Magyarországon tudományosan értékelhető tevékenységet folytatnak: nem csoda, hogy részt akart venni a katolikus történetírókat foglalkoztató témákban, olvasta őket, olykor vitázott velük, s ugyanúgy kifejtette véleményét például a kalocsai érsekség alapításának kérdéséről, mint Inchofer óta számosan a jezsuita íróknál (akiket Bél egytől egyig idéz is). Bél műveinek bizonyos elemei tehát – az egyháztörténeti kérdések vizsgálata, illetve a főpapi archontológiák – a magyarországi katolikus, vagy szorosabban jezsuita történetírás folyamatába illeszthetők bele, illetve megfordítva: Bélre hatott a honi jezsuita történeti irodalom, és láthatóan sokat is tanult belőle. Ezért is tartjuk elhibázottnak, hogy az eddigi szakirodalom mindeddig élesen elválasztva tárgyalta a jezsuita történeti iskola eredményeit, illetve Bél munkásságát.<sup>31</sup>

## VI. Egy életmű tapasztalatai három előszóban

Élete alkonyán Bél még három nagy értekezést írt az 1746–1748-ban megjelent forrásgyűjtemény, a *Scriptores rerum Hungaricarum* három kötete elé. Ezekben már historiográfiai, módszertani kérdésekkel foglalkozott. Áttekintette az addigi magyar történet-

<sup>30</sup> Kulcsár Péter e véleményét több helyen is kifejtette. Újabban lásd KULCSÁR, *A humanista történetírás, i. m.*, 76. A kérdésre még lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 603–605.

<sup>31</sup> Mínderre lásd TÓTH Gergely, *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzal = Katolikus megújulás a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. (1700–1740) szerk. GÖZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 7), 103–119.; TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 613–614.*

írást, és bírálta Thuróczyt és Bonfiniét – a két „duumvir”-t, ahogy ő nevezi őket. Az előbbin azt kérte számon, hogy csupán lemásolta a Képes Krónikát, az utóbbin pedig azt, amit a humanistákon ez időben általában számon kértek – s amiről fentebb már szót ejtettem –, vagyis a dagályosságot, a történelmi tények közé kevert meséket és mítoszokat, az eredeti források használatának hiányát és így tovább. Azt is jelezte, hogy merre kellene tovább haladnia a honi történettudománynak. Szerinte a legfontosabb tennivalók a következők: forráskiadás (ezen belül is oklevélkiadás), a történelem mítosztalanítása, pontos kronológia felállítása, felekezeti kérdéseken felülemelkedő együttműködés, illetve a külhoni magyar vonatkozású források és szakirodalom megismerése. Ahogy már korábban is hangsúlyoztuk, ez a program a maga korában már Magyarországon sem volt „forradalmi” – hiszen annak egy részét a jezsuita oldal már megvalósította, illetve dolgozott rajta –, mégis Bél volt az, aki először historiográfiai áttekintést készített a magyarországi történetírásról, s a tanulságokat levonva összegezte a szakma előtt álló feladatokat.<sup>32</sup>

## VII. A „Hungarus” történetírás – egy korszakolási javaslat

A honi históriairás kutatói a 17–18. századdal kapcsolatban véleményem szerint elfeledtek egy igen markáns jelenségről. A humanista történetírás 17. század eleji „felbomlása” után sokféle új irányzatot, jelenséget emlegetnek: felekezeti váló történetírást, erdélyi, sőt tiszántúli történetírást, Hóman nyomán a 17. század végén kibontakozó „tudományos történetírást” (Inchoffer, Hevenesí stb.), jezsuita, illetve protestáns „forrásgyűjtő” avagy „forrásközlő iskolát”, valamint Bél-féle „honismereti iskolát”.<sup>33</sup> Figyelmem kívül hagyják azonban, hogy a gyakran emlegetett Hungarus-tudat, amelyről fentebb már szóltam, a honi történetírásban is megnyilvánult, s annak bizonyos mértékig irányt szabott. Ez az irány egyértelműen az őstörténet és a nyelvtörténet. A téma iránti érdeklődés európai jelenség, s annak tudható be, hogy a nemzettudatnak a humanizmus és a reformáció hatására történt átalakulása és a nemzeti nyelv felértékelődése következtében az európai történészek, nyelvészek, illetve a szélesebb közvélemény számára rendkívül fontossá vált saját nemzetük lehetőleg minél előkelőbb, és

<sup>32</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, i. m., különösen 603–616.

<sup>33</sup> A korszakot tárgyaló legfontosabb munkák, amelyekben az említett korszakolások, kategóriák előfordulnak: HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920)* = Uő, *Történetírás és forráskritika*, I–II., szerk. BÁRÁNY Attila, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Historia Incognita I. 6), I, 335–357; Uő, *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon (1925)* = Uo., I, 363–408; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 259, 445, 522, et passim; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, <sup>3</sup>1996, 144–153; GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000, 119–154; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről... i. m.*, 93–183; ERŐS Vilmos, *A XVI–XVIII. századi történetírás. (II.)* = Világosság 2009. ősz, 127–137.

minél régebbi eredetének kimutatása, s ezzel párhuzamosan a nemzet nyelvének és írásának minél ősbibb korokra való visszavezetése.<sup>34</sup> A jelenségre bizonyos késéssel válaszolva számos magyarországi tudós hozzáfogott egy tudományos igényű magyar őstörténet (illetve nyelvtörténet) megírásához, hogy ezzel a magyarságot is benevezzék az európai nemzetek között folyó „ősiség”-versenybe, s egyben megcáfolják a magyarsággal, illetve annak eredetével szembeni kritikákat (például hogy a magyarok a barbár hunok barbár ivadékai, illetve hogy a magyar nemzet és nyelv eredete „homályos” stb.).<sup>35</sup> Kétség sem fér hozzá, hogy ez a magatartás tökéletesen beleillik a Hungarus-értelmiségről alkotott képünkbe: ráadásul az ilyen művek íróit is jobbára eme réteg képviselői között tartják számon. Helyszűke miatt csak felsorolom, hogy mely szerzőkre gondolok: Martin Schödel és egyetemi tézisei, az 1629-es *Disquisitio*; Nadányi János, Parschitius Kristóf, Otrokocsi Fóris Ferenc, természetesen Bél Mátyás (ahogy arra dolgozatom első fejezetében rámutattam), illetve Tomka Szászky János; a katolikusok közül pedig ide vehető talán Inchoffer Menyhért (*Annalese* tekintélyes őstörténeti bevezetőjének köszönhetően), de főleg Timon Sámuel és Desericzky József Ince. A szerzők száma bizonyosan bővíthető: e helyütt csak a legfontosabbakat soroltam fel. A jelenséget „Hungarus történetírásnak” neveztem el, mivel, mint írtam, szorosan összefügg a Hungarus-tudat és a Hungarus-értelmiség korával.<sup>36</sup> A korszak végét a Hungarus-tudat fokozatos eltűnése, és a professzionális történetírók – Pray, Katona, Kollár, Cornides – színre lépése jelöli ki.<sup>37</sup>

<sup>34</sup> Lásd erre Hegedűs József kiváló monográfiáját: HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., Akadémiai, 2003, 18–66.

<sup>35</sup> Az őstörténeti tematika 17. századi térnyerésére Tarnai Andor is felfigyelt, és helyesen mutatott rá, hogy a magyar nemzet őstörténetével kapcsolatban nemcsak külföldiekkel vitatkoztak a Hungarus történetírók, hanem a magyarországi németiség tudós képviselőivel is. TARNAI, *i. m.*, 67–68. Még lásd TÓTH, „*Civilizált őstörténet...*, *i. m.*, 221–224.

<sup>36</sup> A fogalmat már korábban is használtam Bél Mátyásra. Lásd TÓTH, „*Civilizált őstörténet...*, *i. m.*, 245.

<sup>37</sup> A magától értetődően kissé elfogult, apologetikus „Hungarus” őstörténeti kutatás és a professzionális történetírás közötti különbséget kiválóan illusztrálja Desericzky és Pray polémiája. A hosszas vitát ismerteti SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokosság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 73–83.